

LAURA LAURUŠAITĖ

„Padugnių archetipas“ ar elitinės kultūros tąsa?

Interneto paieškos sistemoje įvedus raktinius žodžius „populiarioji literatūra“, didžiąją dalį rezultatų sudaro knygynų elektroniniai katalogai, kur populiariosios literatūros „lentyna“ egzistuoja šalia vaikų, mokomosios, mokslinės ir panašių literatūros klasifikacinių modelių. Medijų fabrikai produkuoja vis naujas literatūros raiškos formas, iki tol mūsų visuomenėje neturėjusias analogų. Greitai pasigesime dar vieno sinoniminio termino įvardyti interneto portaluose ir asmeniniuose tinklapiuose publikuojamai mėgėjiškai literatūrai, kuri tampa prieinama kiekvienam tinklo vartotojui. Interneto erdvėje funkcionuojančioms kūrybinėms paraiškoms, kurios neretai ribojasi su grafomanija, taikyti tą patį populiariosios literatūros apibrėžimą būtų netikslu, nes jos pasižymi specifiniais bruožais: anonimiškumu, atgalinio ryšio (komentarai) galimybe, identiteto difuziškumu.

Jau nuo 9-ojo dešimtmečio pradžios, kai formuojantis žiniatinklio visuomenei svarbų vaidmenį ėmė vaidinti medijų sukurta kultūros strategija, ėmė rasti į tikslinę auditoriją orientuota literatūrinė produkcija. Postmodernas, laikydamasis ne „arba-arba“, o „ir-ir“ principo ir giluminės „why not“ logikos, priklonavo visokio pobūdžio tekstų, kurie prašosi vertybinio kritikų žvilgsnio. Tokiam kontekste itin vaisinga latvių iniciatyva patyrinėti šį reiškinį akademinio lygmeniu, paskiriant jam 2007 m. Liepojos pedagogikos akademijos (LPA) konferenciją „Aktualios problemos literatūros moksle“, į kurią susirenka Latvijos (ir kaimyninių šalių) mokslo elitas.

Dažnai esame linkę kategoriškai atmesti populiariąją kultūrą, vadindami ją visuomenę užvaldžiusiu „padugnių archetipu“¹, arba identifikuoti ją kaip menkavertį knygynus užtvindžiusį „spam’ą“, teturintį lektūrinę paskirtį. Įprasta manyti, kad populiarioji literatūra nereikalauja specialios analizės, nes yra

1 „Autoritetai ir žvaigždės“, pokalbyje dalyvavo Viktorija Daujotytė, Vytautas Rubavičius, Arvydas Šliogeris, Regimantas Tamošaitis, *Metai*, 2007, Nr. 3, p. 80.

konstruojama pagal tam tikrą žanrinį receptą ir yra neva „savaime suprantama“: „Tie *euroromanai* tokie paprasti kaip hamburgeriai. Parašyta gerai, bet vis tiek aišku, kad čia – bandelė, o čia – salota, ir visa tai pertepta majonezu, kad geriau suliptų“². Popmenas geriausiu atveju paliekamas literatūros istorikų ir sociologų kompetencijai.

Jaunosios kartos latvių literatūrologė Ieva Melgalvė yra pastebėjusi, kad „idealus menas yra tas, kurį vertina tik specialistai, o ideali komercija ta, kuri specialistams kelia pasibjaurėjimą“³. Taigi nuoseklus aktualios kritikos abejingumas populiariosios literatūros tekstams nestebina, nes jie iš prigimties orientuoti į paprastą skaitytoją, o ne į interpretaciją, tačiau menkavertiškumo ir pasibjaurėjimo argumentai nėra pateisinami. Vienas iš receptijos teorijos pradininkų Hansas Robertas Jaussas dar 8-ajame dešimtmetyje inspiravo naujus literatūros istorijos tyrimus, eliminuojančius radikaliuos vertybinės skirties momentą: populiariąją literatūrą jis siūlė analizuoti lygiagrečiai su elitinės literatūros reiškiniiais. Prancūzų sociologas Pierre’as Bourdieu į sociologinę meno analizę irgi įtraukė įvairias meno apraiškas – elitines, masines ir įvairias tarpines meno formas. Kaip visada atsilieka – visais keliasdešimt metų.

Tiek lietuvių, tiek latvių literatūrologijoje kol kas esama tik atsiktinių ir negausių populiariosios literatūros tyrinėjimų⁴, šią temą bandoma aktualizuoti grožiniuose kūriniuose⁵, vienu ar kitu kampu rašydami mokslinius darbus ją paliečia studentai⁶, tačiau vis dar stokojama populiariųjų tendencijų analizės tradicijos, nenugludinta terminologija ir metodologija. Liepojos konferencija tai tik patvirtino, todėl mokslininkų pasisakymai virto ne reiškinių konceptualizavimu, bet „neįvardytų dalykų įvardijimu“; bandant suformuluoti skirtį (ar paneigti jos buvimą) tarp elitinės ir populiariosios literatūros. Daugelis teiginių buvo

2 „Netapau kita Andra“, pokalbis su latvių rašytoja Andra Neiburga, <http://www.bernardinai.lt/index.php?url=articles/60493>

3 Ieva Melgalve, „Nauda, māksla un vienkāršais cilvēks“, <http://www.honeybee.lv/?txt=7>

4 Rimands Ceplis, „Mākslinieciskas tendences 2003 gadā izdotajās „Lata romāna“ sērijas grāmatās“, in: *Aktuālās problēmas literatūras zinātnē: Rakstu krājums 10*, Liepāja: 2005; Giedrius Viliūnas, „Populiarioji literatūra“, in: *Naujausioji lietuvių literatūra /1988–2002/*, Vilnius: Alma littera, 2003, p. 289–318.

5 Populiariosios ir elitinės kultūros sankirtos problema keliama Loretos Anilionytės romane *O kas po to?*, Vilnius: Alma littera, 2006.

6 Vitalija Pilipauskaitė, „Žurnalistinis romanai: tarp pseudobiografijos ir autoterapijos“, *Metai*, 2006, Nr. 11, p. 80–89.

kontroversiški, problemiški, todėl ne vienas klausimas taip ir liko atviras, tarsi prašydamasis tolesnio tyrinėjimo.

Vieną iš populiariosios literatūros skirties kriterijų nurodo knygų dešimtukai – paklausos faktorius. Bet kaip paaiškinti fenomeną, kad pirmojoje dešimtuko vietoje kelis mėnesius išsilaikė prozininkės Andros Neiburgos novelių rinktinė *Stumk, stumk* – tipiškas intelektualiosios prozos pavyzdys.

Ar tik rimtoji kultūra gali būti elitinė? Kuo tuomet laikyti dadaizmo sąjūdį, kuris susikūrė opoziciškai rimtajai kultūrai – kaip programinį principą manifestuodamas žaidimą.

Populiarioji literatūra dažnai būna angažuotas menas, nes atsiranda kaip užsakymo rezultatas. Bet juk nereiškia, kad užsakytas kūrinys automatiškai tampa popsiniu – pagal užsakymą sukurti ir tokie kūriniai kaip Giuseppe's Verdi *Aida*, Jānio Rainio *Ugnis ir naktis*, Annos Brigaderės *Nykštukas*. Galbūt negatyvusis magnetizmas susijęs su politiniais sovietinių laikų užsakymais?

Konferenciją atidariusi asocijuota filosofijos profesorė Skaidrītė Lasmanė, pasiremdama Pierre'o Bourdieu ir Jeano Baudrillard'o filosofinėmis koncepcijomis, kalbėjo apie medijų kultūros poveikį meno produkcijos laukui. Įprasta manyti, kad medijos yra apokaliptinė grėsmė intelektualizmui. Kita vertus, formuojasi hibridinis tipas – viešasis, medijų intelektualas – tai asmuo, naudojantis viešuosius forumus savo nuostatoms reikšti. Šiuolaikinėje visuomenėje stebime dirbtinai sukurtą atotrūkį tarp profesionalios literatūrinės produkcijos ir populiarių literatūros tendencijų. Abu kultūros tipai jau kurį laiką koegzistuoja, todėl šiuolaikiniam suvokimui būdinga organiška šių reiškinių vienovė. Uždavus studentams klausimą, kokiam filosofui jie teiktų pirmenybę, vienas studentas atsakė „Aristotelis valdo“ – tai jaunajai kartai tipiška populiariosios ir aukštosios kultūrų sintezės išraiška.

LPA Literatūros katedros profesorius Edgaras Lāmas vardijo tuos pačius sinoniminius populiariosios literatūros apibrėžimus, kurie funkcionuoja ir lietuvių vartosenoje: geltonoji, bulvarinė, komercinė, pramoginė, masinė, trivialioji. Visame pasaulyje vidutiniai menininkai nesugeba išsiversti be sensacijų, efektyvios reklamos, ažiotažo, rėksmingo viršelio. Paveikslėliu bandoma nupirkti skaitytoją – plikšiu, apnuoginta moterimi ar net vyru. Kultūros kūrimas virsta kultūros jusliniu vartojimu, perdėtu mėgavimusi ja. Produktas transformuojasi į subproduktą, o šis surogatas brukamas kaip meno kūrinys.

Tipiškiausias tokių tendencijų pavyzdys – Latvijoje leidžiama unikali serija *Lato romanas*. Serijinių romanų kanonas yra perimtas iš geltonosios literatūros

ir sėkmingai reprodukuojamas, kas mėnesį publikuojant po romaną, kainuojantį vos 1 Latvijos latą. Tai laikraščių laikinumui tapati lektūra – ji platinama visuose Latvijos spaudos kioskuose. Aktyviausias šio projekto dalyvis Egīlas Lukjanskis, jau išleidęs per 40 romanų (9 iš jų – minėtoje serijoje), neslepia turįs pretenzijų į „gerą“ literatūrą. Ant vieno iš savo romanų viršelio jis afišuojasi, kad jo kūriniai neva ryškiai besiskiriantys nuo kitų autorių besiužečių tekstų, kurie tik daro gėdą latvių literatūrai. O jis pats esąs „moderniausias iš visų šiandien kuriančių Latvijos rašytojų“. *Lato romano* serijos leidiniai vilioja pavadinimais: *Sekso reikmenų detektyvas*, *Latvių žigolo*, *Bloga moteris*, *Pažadėtoji meilė*, *Išpildyk savo svajones* ir t.t. Populiariosios literatūros kūrėjų konkurencija jau pasiekusi kritinę ribą, kai norisi parašyti dar sensacingiau, dar baisiau, dar plikiau. Seksas pasitelkiamas kaip pagrindinis marketingo argumentas – vienas latvių populiariosios literatūros atstovas net yra pareiškęs, kad „latvių literatūrą tegali išgelbėti vien seksas“.

Literatūros mėnraščio *Karogs* vyriausioji redaktorė Ieva Kolmanė bandė aptarti koncepto apibrėžtį, gilinosi į terminologijos problemas, siekdama kvestionuoti elito sluoksniuose įsigalėjusį stereotipą, kad popliteratūra yra panaši į akrilo nagus ir todėl menkavertė. Pastaruoju metu vis dažniau susidurdami su sąvokomis, kurios yra daugiareikšmės, net prieštaringos (demokratija atėjusi iš istorijos aruodų, pelnas – iš ekonomikos ir pan.), nesusimąstome, kad ne mažiau kontroversiškas yra ir terminas „populiarus“. Pakanka pasitelkti giminingus lotyniškus terminus – *populor* (plėšyti, siaubti, niokoti) bei *popularis* (tautos, skirtas masėms) – ir iškyla dvilypė sąvokos prigimtis. Viena vertus, akivaizdi nuoroda į bėgsimą, komerciją, instinktus, kita vertus, „populiarus“ reiškia plačiai prieinamą, reikalingą, būtiną kiekvienam. Populiarioji literatūra siūlo stabilumą, patvirtina nusistovėjusias tiesas (viskas yra būtent taip, kaip aš manau, kaip kiti sako) ir užtikrina kultūros tęstinumą. Sąvokos problemiškas išryškėja išskyrus dvi prieštaringas poras: populiar/nepopuliar literatūra bei populiar/elitinė literatūra. Pirmojoje poroje „populiarus“ atitinka pozityvųjį antoniminės poros dėmenį, antroje – negatyvųjį.

Dar vienas (atvirkštinis) popkultūros koncepto aspektas ateina iš prancūzų literatūros. Prancūzų literatūrologai lygina popliteratūrą su liaudies literatūra, kuriai mūsų atveju atstovauja žodinė tradicija, paneigianti negatyvią traktuotę. Vakarų kultūrinėje paradigmoje jau nuo senų laikų egzistuojančią tendenciją žinias sakralizuoti, užsklęsti ištrinktųjų rate išgyvendino tik Apšvietos laikmetis.

Populiarioji kultūra egzistuoja nepaisydama jokios kritikos. Geras tekstas gali išgyventi ir be kritikos žodžio, o popliteratūrai kaip tik reikėtų atskiros, specializuotos kritikos, kuri *a priori* neneigtų, bet sugebėtų objektyviai išskirti, kuris į masinį vartotoją orientuotas darbas begaliniam sraute yra vertesnis. Literatūrą vertėtų suvokti kaip ekosistemą, kurioje vyrauja simbiozė, vienas žanras minta kitu arba vienas su kitu sugyvena, todėl popliteratūra traktuotina kaip pilnateisė literatūros ekosistemos dalis.

Latvijos universiteto Filosofijos istorijos katedros lektorius Artis Svecė kėlė radikalus klausimą, ar apskritai egzistuoja toks darinys kaip populiarioji kultūra. Siužetas, herojus, kalba nėra išganingi popkultūros apibrėžimo raktai – sandas „pop“ talpina daugiau. Popkultūros viduje irgi gali būti gerų ir prastų kūrinių. Kaskart pasikartojančią kūrinių schemą taipogi netikslu vadinti popliteratūros požymiu – juk nuolat besikartojantis ir autoplagiatu užsiimantis elitinis rašytojas automatiškai netampa populiariu autoriumi. Todėl populiariosios literatūros identifikacijos bruožų reikėtų ieškoti anapus pačios literatūros, pasitelkus psichologines ir socialines kategorijas. Juk esminis populiariosios kultūros niuansas yra pramoga, galimybė užsimiršti, lengvas suvokimas (psichologinės kategorijos) bei identifikacija su personažais (socialinė kategorija). Lygiai taip pat esama nuobodžių kūrinių, priskiriamų popkultūros sričiai. Pastarąją derėtų identifikuoti pagal recepciją ir išorinius požymius, lyginant konkretų kūrinį su kitais analogiško tipo kūriniais.

Popkultūros kontekste dažniausiai pasitelkiama binarinė opozicija. „Prieš“ populiariąją kultūrą pasisakyti yra kur kas paprasčiau. Bet tiek *pop*, tiek elitinė kultūra gali būti ambivalentiška. Iš paprasto suvokėjo pozicijų elitinė kultūra irgi turi neigiamą krūvį – ji yra pernelyg sudėtinga, miglota, pretenzinga.

Į konferencijos uždarymo vakarą buvo pasikviesta penketas latvių rašytojų, kad šie teminėmis improvizacijomis užsklęstų dvi dienas trukusius mokslininkų debatus. Iš kviestinių svečių atvyko vienintelė dramaturgė Māra Zālītė, bet išgirdus išsamią jos paskaitą apie populiariosios literatūros recepciją, defektas netruko virsti efektu. Ji kėlė klausimą, ar dainų šventės irgi yra masinės kultūros produktas – juk žmonės į jas renkasi kaip į ritualą. Populiarus ir elitinis menas lengvai gali susikeisti vietomis. Pavyzdžiui, ankstesnioji liaudies kultūra dabar ima virsti elitine. Patys kūriniai negali būti kaltinami dėl jų recepcijos. Tarkime, Mona Liza ar Pablo Picasso Venera, patekusi ant pauglių marškinėlių ir etikečių, – ar jos vis dar priklauso aukštajai kultūrai, ar jau pereina į masinės produk-

cijos sritį? Ar prie populiariosios literatūros reiktų priskirti ir Evangeliją – juk tai daugiausiai leista visų laikų knyga.

Problema ta, kad kalbantieji apie popkultūrą save automatiškai priskiria prie elitinės. Šiais laikais yra pasikeitęs pats suvokėjas. Visuomenė ieško naujos prasmės, ji yra nusivylusi pasaulio vystymosi eiga, mėgina modeliuoti naujus identifikacijos būdus. Todėl skaitomiausiu tampa Dano Browno romanas, pasiūlantis naujų sensacingų požiūrio į pasaulį ir nusistovėjusias tiesas rakursų. Latvijos politikoje vyraujanti defektyvi demokratija defektuoja ir kultūros sritį. Pati rašytoja ne kartą yra girdėjusi priekaištų: prireikė jai to Pero Giunto, negalėjo mat parašyti „Jānio Bērzinīo nēra namuose“⁷. Bet tuomet neliktų esminio dialogo su kita kultūra, kitu laikmečiu. Paklausta, kaip gimsta siužetai, Zālītē teigė iš idėjų banko išsitraukianti idėją, kuri tuo metu labiausiai pribrendusi. Jos literatūroje irgi esama *pop* elementų, pavyzdžiui, laimingos pabaigos, nes jai nebūdingas literatūrinis sadizmas – palikti herojų tamsoje. Visas šiukšles rašytoja stengiasi utilizuoti savyje ir neprišiukšlinti pasaulio daugiau nei jis jau yra prišiukšlintas.

Uždarymo sesijoje, kurią apibendrina prof. Skaidrītē Lasmanē, buvo konstatuota, kad abi grupės – tiek medijų kultūros atstovai, tiek ir intelektualai įžvelgia per mažai populiariosios ir rimtosios literatūros koherencijos požymių. Popkultūra irgi yra legali kultūros dalis, tik ji nepasiduoda įprastiems teksto analizės metodams, reikalaujama tarpdisciplininio žvilgsnio. Šią medijų kultūrą perspektyvu tyrinėti pasitelkiant platesnę kultūros studijų erdvę.

Konferencijos darbas vyko paraleliai trijose sekcijose – Baltijos regiono literatūra: istorija ir šiandiena; Folkloras ir mitologija; Lyginamasis literatūros mokslas. Pastarojoje nustebino, kad latviai taip propaguoja komparatyvistiką ir taip aktyviai eksploatuoja paraleles su estų bei lietuvių literatūromis. Be to, per jėgą nesispraudžia į apibrėžtos metodologijos kurpalį, leisdami sau improvizuoti, ir nesižavi Lietuvoje taip išgalėjusiomis analizės klišėmis. Pavyzdžiui, žodis „postmodernizmas“ visoje konferencijoje nuskambėjo tik tris kartus – vieną iš jų lietuvių pranešime. Kita vertus, nusistovėjusios analizės strategijos ir tradiciniai lengvumo–sunkumo parametrai populiariosios ir elitinės literatūros reiškiniui apibrėžti nebetinka, nes jis labilus, nevienalytis, turintis slankiojantį svorio centrą. Visus pranešimus lydėjo nuostata, kad populiarioji literatūra nėra

7 Šiuo metu Rygos teatre statoma Māros Zālītēs pjesē *Pero Giunto nēra namuose*.

blogos literatūros sinonimas, o priešprieša tarp abiejų kultūros polių apskritai kvestionuotina.

Iškalbingas vertybinio reverso pavyzdys – legendinės daktaro Johano Fausto istorijos⁸ transformacija iš masinės produkcijos kūrinio į elitinį. Viena populiariausių viduramžių liaudies sakmių ir legendų Vokietijoje, „tikras tų laikų bestseleris“, išleistas 1587 m. ant pigaus popieriaus ir kainavęs 9 grašius, tais pačiais metais buvo perleistas dar du kartus – tokio pasisekimo susilaukė. Tad ar galime būti tikri, kad kai kurios temos ir jų kūrėjai, kuriuos mes linkę vadinti „popdurneliais“⁹ ir atskirti nuo rimtosios kultūros kaip du nesusisiekiiančius indus, kada nors nevirs elitinės kultūros tąsa?

---

8 *Daktaro Johano Fausto, garsiojo burtininko ir juodojo mago, istorija*, iš vokiečių kalbos vertė, komentarus parašė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

9 Arvydo Šliogerio naujadaras, „Autoritetai ir žvaigždės“.